

Erilaisuuden kunnioittaminen epäluuloisuuden ilmapiirissä

Juha Siltala

Richard Sennett: *Kunnioitus eriarvoisuuden maailmassa.* Suom. Kaisa Koskinen. Vastapaino 2004. 277 s.

Richard Sennett on chicagolainen kaupunkisosiologi, joka on luokkaeroille herkästä näkökulmasta tutkinut itsensä esittämistä toisille sekä julkisen ja yksityisen elämänpiirin rajapintaa eri yhteyksissä. Meillä Sennett on tullut tunnetuksi lähinnä intiimin terroria ja luonteen rapautumista koskevilla elämäntapatutkielmillaan.

Sosiaalipsykologinen analyysi *The Fall of Public Man* (1977) käsitteli filosofi Hannah Arendtin hengessä yksityisen ja julkisen elämänpiirin sekoittumista psykokulttuurissa, jossa tunnustusta sisimmille kokemuksille haettiin ihmisiä yhdistävältä alueelta samalla, kun puhuminen itsen ulkopuolisesta todellisuudesta vaikeutui ja tyhjensi politiikan substanssista. *The Corrosion of Character* (1997, Työn uusi järjestys, 2002) jatkoi jo 1970-luvun byrokraattisten suuryritysten konformismista lähtenyttä kritiikkiä joustavaa persoonaa vastaan, jonka lankeaa yhteen materiaalien elinehtojensa kanssa, sopeutuu joustavasti kaikenlaiseen yhteistyöhön. Joustava

nykyihminen ottaa elinehtonsa annettuna mutta koettaa sitäkin ponnekkaammin näyttää subjektuuttaan ihmissuhteissa.

Sennett käyttää läpi tuotantonsa tyyppillisä sosiaaliluonnetta yhteiskuntajärjestelmän arvosteluun, mikä erottaa hänet sekä tabula rasa-konstruktionisteista että niistä reduktionisteista, joiden mielestä kansanpsykologiset kuvaukset sisäisistä vaikuttimista ovat tarpeettomia.

Kunnioitus eriarvoisuuden maailmassa -teoksessaan Sennett jatkaa selvästi David Riesmanin kuuluisaa aikalaisanalyysia *The Lonely Crowd* (1950). Sennett ei näe vapautumista sisäisen moraalisen gyroskoopin ohjaamasta pienyrittäjän askeesista samanlaisena emansipaationa kuin opettajansa, jonka aikalaisdiagnosi ennakoii 1960-luvun elämäntaparadikaalia yritystä vapauttaa yksilölliset kehitysmahdollisuudet vauraassa yhteiskunnassa turhaksi katsotusta työpakosta ja kilpailusta.

Metodisesti Sennett jatkaa opettajansa tyylillä keriä auki omien kokemusten, havaintojen ja taideteosten yleisempiä ulottuvuuksia. Hän ei eliminoi kuvasta selittäviä tekijöitä yksi kerrallaan, kuten tilastollista elaboraatiota tekevät so-

siaalitieläijät, vaan hakee tiheistä kuvista ilmiöiden oleellisia suhteita jättäen niiden edustavuuden pohtimisen toisille. Lopputuloksena ei ole mutuhöttöä, koska teorioiden ja aineistojen tuntemus auttaa kokenutta tutkijaa erottamaan omakohtaisesta yleisesti kiinnostavan. Tarkasteltavaksi avautuu maisema, jossa 1960-luvusta on jäljellä enää kuvitelma rajattomista mahdollisuuksista kollektiiviseksi yksilöitymispakoksi normitettuna mutta taustanaan kovenunut olemassaolontaistelu, jonka rauhoittaminen oli suurten ikäluokkien elämäntylyksilöitymisen perusta. Keskiluokan jäsenyys enää ole itsestään selvä lähtökohta yritysten toimihenkilöillekään, vaan paikallaan pysyäksään on juostava entistä kovempaa.

*

’Luonne’ on Sennettin avainkäsite: se tarkoittaa sitoutumista arvoihin itsen ulkopuolella, tekoja. Se on yksilön kommunikointia muiden kanssa yhteisten nuottien avulla. ”Kyky sitoutua ympäröivään maailmaan määrittää henkilön luonteenlaadun.” (s. 62) Sosiologi Robert N. Bellahilla ja länsimaista minuutta taustoittanut kognitiivisen psykologian tutkija Roy F. Baumeister ovat samalla tavoin päätyneet pitämään toteutettavana itsenä – fyysisesti tuntuvan minän laajempaa kehänä – niitä asioita, joihin sitoutuu yhdessä muiden kanssa. Psykologisen ja sosiaalisen rajaa ei tällöin ole tarpeen käydä kovin ehdottomasti.

Syntytekijöidensä osalta Sennettin ’luonne’ muistuttaa myös Erich Frommin sosiaaliluonnetta, jossa yhteiskunnalliset pakot uusinsivat itseään yksilöllisenä motivaationa jättäen kuitenkin jonkin verran liikkumavaraa omien tarpeiden tyydyttämiselle. Frommin sosiaaliluonne liittyi sekin työn kautta saavutettavaan autonomiaan. Sennettin käyttäytymissäntö-luonteessa voi nähdä yhtymäkohtia myös Bourdieun habitukseen eli statusaseman mukaisiin itseäänselvyyksiin, joiden tarkoituksena on uusintaa ryhmäeroja suhteessa toisiinsa. Toisten antama tunnustus nivoo käsitteellisesti yhteen ammattitaidon mitan ja statusaseman.

Vaikka työn arvokkuus on universaalialia ja Sennett vaatii tunnustusta myös käytännön luovuudelle, hän näkee ylipääsemättömäksi myös työn epätasa-arvoistavan vaikutuksen. Vastavuoroinen tunnustus vaatii jatkuvaa esittämistä, ja siinä voi tulla väärinkäsityksiä. Epäsuotuisa sosiaalinen vertailu ei suuttutaisi meitä, ellemmme haluaisi olla muuta kuin mitä olemme ja jäljittelisi siinä tarkoituksessa kateellisesti ylem-

mässä asemassa olevia, näin oikeastaan vahvistuen eriarvoisuuden mekanismeja.

*

Kuten Sennett jo julkisen ihmisen häviämistä käsittelevässä kirjassaan osoitti, itseilmaisuus ei voi kuvitella vailla pelisääntöjä ja rooleja. Täydellisen autenttisuuden tavoittelijat yrittävät harjoittaa taidetta ilman taiteen sääntöjä. Itseilmaisuus vaatii uskoa yhteisiin merkkeihin, ei niinkään sen kaivelua, mitä ne ehkä omakohtaisesti symboloivat. Ihminen voi antautua luovaan leikkiin, jos sitä ei pidetä perimmäisen luonteen osoituksena – teot ja esitykset julkisessa elämänpiirissä arvioidaan henkilöön katsomatta. Jos käyttäytymistä pidetään suorana ilmaisuna persoonasta, syntyy yhdenmukaisuuteen, tunnekontrolliin ja ydinperheeseen piiloutumisen ja uteliaan yksityisyyteen tunkeilun paheneva kierre. Poliitikkoakin arvioidaan ihmisenä eikä hänen politiikkansa mukaan, ja ryhmään kuulumisesta tulee narsistisen ’me vastaan muut’ -tunteen lietsontaa eikä rationaalista intressien ajamista.

Tällainen saattaa kuulostaa sosiologin saarnalta psykologisointia vastaan, mutta Sennettin kohdalla kyse on psykologisen sisäisyyden puolustamisesta kanssakäymisen sosiaalisten puitteiden avulla. Sennett ei antaudu moralistiseen paatukseen niitä piirteitä kohtaan, jotka erottavat yksilön muista vaan pohtii erilaisten persoonien rinnakkaiselon ehtoja. Hänen mukaansa ihmiset eivät voi olla sosiaalisia rajoittamatta itseään, sillä yhteisiin asioihin täytyy saada osallistua vailla täydellistä samuutta.

Sennettin mukaan sekä ”protestanttinen” itseauditointi että narsistinen huoli määrittämättömästä itsetoteutuksesta johtavat nihilistiseen lopputulokseen: omaa riittävyttään epäilevä ei voi ponnekkaasti ajaa intressejä, ja ajettavat intressit vaatisivat lisäksi tavoitteiden tarkentamista, mihin koko määrättömälle sisimmälleen ymmärtämystä janoava narsisti ei ole valmis. Minä ei siis voi tavoittaa täyttymystä, koska se on tunnettavasti olemassa vain puutteensa tarkkailussa. Mahdottoman odotuksen takia toisiin petytään aina..

’Intiimin terrori’ kutistaa pois yhteisen pelikentän, jossa asioista voi puhua persoonattomasti.

Luonnetta rakennetaan Sennettin mukaan osoittamalla kunnioitusta muille yhteisillä säännöillä, jotka kietovat päättymättömään vastavuoroisuuksien verkkoon.

Kapitalistisen markkinasopimuksen vaihtoehdoksi esitetään usein etelämeren saarelaisen lahjanvaihto, joka synnyttää pitkäaikaisempaa sitoutumista kiitollisuudenvelan avulla. "Esimodernin" vastavuoroisuuden vastineena "modernissa" yhteiskunnassa on pidetty keskinäisen sosiaalivakuuttamisen järjestelmää, joka mm. Robert Castelin tai T. H. Marshallin mukaan loi tasa-arvoisen kansalaisuuden sfäärin vastapainoksi epätasa-arvoisille markkinasuhteille ja yksilöllisille eroille työmarkkinoilla. Sennettin mielestä rituaaleista ja rooleista vapautuminen irrottaa myös arvoista, joihin voisi perustaa itsetuntonsa ja uskalluksensa kansakäymiseen vieraiden kanssa.

Pääoman arvonlisäysvaatimuksen lyhentäminen aikaperspektiivi ja pyrkimys symmetrisiin suorituksiin on tältä kannalta yhteisöä rapauttavaa, vaikka alaltaan rajoitetussa markkinasopimuksessa voisi historioitsija Patricia Cronen tapaan nähdä myös yksilön liikkumatilan avautumista. Sennettin yksilö tarvitsee traditioita matkatavaroikseen, vaikka luokin uusissa olosuhteissa niihin uuden suhteen. Itseluotamusta ei voi syntyä vailla itsen ulkopuolella olevia arvomittapuita.

*

Fenomenologi Merleau-Pontyn käsitys "ontologisesta turvallisuudesta" on Sennettin rakennelmassa käännettävissä hiljaisiksi taustaoletuksiksi, joita ei tarvitse alati kyseenalaistaa ja joiden turvin huomio vapautuu uutta luovaan toimintaan. Talouspsykologi Daniel Kahnemaniin tukeutuen Sennett toteaa, että ylhäältäpäin pakotettu riskinotto masentaa työntekijöitä siinä, missä yritysjärjestelyillä pelaavalla huipputasolla riskit energisoivat näkemään uusia mahdollisuuksia. Vapautuminen rakenteellisista asemista ei olekaan synnyttänyt "sosiaalista jazzia", spontaania improvisointia ja itsejärjestäytymistä, niin kuin teoriassa piti. Ulospäin suuntautuminen on Sennettille ei asia kuin taloudellisten riskien ottaminen, sillä siihen kuuluu mielenkiinto asiaan sen itsensä vuoksi.

Ammattitaito (craft) sisältää itsessään tekemisen mitan ja vapauttaa itsetunnonle tuhoisasta vertailusta kaikkiin muihin mutta se ei tuota sosiaalista sidettä. Työ palkitsee itse itsensä, esimerkkinä monet julkisen sektorin työt, jotka koetaan oikeasti tarpeelliseksi huolimatta niiden niukasta palkkauksesta. Niissä voi olla kanssaihmisilleen hyödyksi tulematta liian lähelle tai päästämättä toista liian lähelle. It-

sekunnioitus ja toisen tunnustaminen voidaan Sennettiin mukaan silloin tällöin sovittaa yhteen eriarvoisuuden maailmassakin.

Toisille esittäminen (mastery) taas luo siteen toisella tavalla kuin ammattitaito, ja tämä puoli onkin korostunut uudessa työelämässä portfolioineen ja huomiotalouksineen. Sennett pitää porvarillisen meritokratian arveluttavana kehityssuuntana soveltuvuudesta, jossa huomiotta jätetään siihenastisen ahkeroinnin tulokset ja keskitytään arvuuttelemaan sitä, mitä lapsi ehkä joskus voisi olla. Jos työntekijä tuomitaan potentiaaliensa mukaan ("Sinusta ei ole"), se on musertavampi tuomio kuin yksittäisen suorituksen arviointi ("Se ei nyt onnistunut"). Soveltuvuutta arvioitaessa motivaatio ja asenne sulautuvat kykyyn ja taitoon.

Narsistista lomaantumista käsitellessään Sennett tulee lähelle sosiaalhistorioitsija Christopher Laschia; tämä kulttuurikriitikko selitti narsistisen luonnetyyppin yleistymistä elämänhallinnan ja palvelueetoksen katoamisella rajattomien yksilöllisten menestysvaatimusten tieltä, mikä teki ihmisistä riippuvaisia toisten jatkuvasta palautteesta ja kulttuurisessa vapaudessaan haavoittuvia. Sennett ja Lasch voidaan löysästi kytkeä uusaristoteliseen individualismin kritiikkiin. Mutta heistä kumpikaan ei unohda työn vaihtosuhteen hallintaa vastuullisuuden ehtona, joten he välttävät moralisoivan yhteisösiirapin, josta Sennett itse on syyttänyt kommunitaristisen hyvekurin näkyvintä edustajaa Amitai Ezionia.

*

Vaikka Sennett on tyhjän psykopuheen kriitikko, hänen ihmisensä ei tyhjene ajankohtaisiin suhteisiin eikä sosiaalisiin konstruktioihin. Sennettin ihminen haluaa tulla nähdyksi omana itsenään ja saada osakseen vertaisten tunnustuksen. Luontevan vertaistunnustuksen tielle asetuvat kuitenkin luokka-asema ja rotu, jotka joko estävät ihmisiä kohtelemasta toisiaan kunnioitavasti tai ainakin tekevät kunnioituksen osoittamisesta epäuskottavaa alentumista.

Sennettillä on silmää Bostonin vanhan yläluokan jyrkeihin turvaverkkoon nojaavalle omanarvontunnonle, valkoisen työväenluokan ja alemman keskiluokan kunnollisuuteen pohjautuvalle omanarvontunnonle, jonka kääntöpuolena on rodullinen tai seksuaalinen suvaitsemattomuus, sekä afrikanamerikkalaisen alaluokan sulkeutumiselle liian etäisiltä vertailukohdilta, väkivaltaherkälle katu-uskottavuudelle.

Sennettin tulkinnot tuovat lähinnä mieleen Yhdysvaltain ja Ranskan uutta ylempää keskiluokkaa tai työväenluokan kunniallisuutta tutkineen Michel Lamontin tai Matti Kortteisen analyysin työelämästä kunnian kenttänä. Evoluutiopsykologit selittäisivät vertaisuuden pakottavan tavoittelun ja häpeän välttämisen laumaeläimen kilpailueduksi, mutta he eivät kuulu vanhan freudomarxistin klassikkorepertuaariin.

Potentiaalisen kyvyn huomiotaloudellinen esittäminen ja pelko pudota "luuseriksi" "tavallisten ihmisten" joukkoon liittyvät Sennettin mukaan vaikeuteen kehittää kohdallaan olevaa itserakkautta, luottamusta elämässä selviämiseen. Kapitalistinen palkkatyö loi jo psykologian varhaisen dissidentin Alfred Adlerin mukaan ylivoimaisia vertailuasetelmia, joita ei ole omiaan lientämään ihmisten taipumus kuvitella, että joku muu saavuttaa täyttymyksen siinä missä he itse osoittautuvat riittämättömiksi. Liberaali traditio on mitannut riippuvaista palkkatyötä itsenäisen talonpojan tai käsityöläisen ihanteella, mikä ei ole tehnyt oikeutta enemmistön työmarkkinatilanteelle. Nykyään samainen mittapuu elää "luovan luokan" palvonnassa ja fetissoidussa koulutuksessa, jolla tuohon työmarkkinaeliittiin kurotetaan.

Sosiaaliavun vastaanottamiseen liittyvä häpeä liittyy itsenäisyyden menetykseen. Sennettin mielestä näin ei tarvitsisi olla, sillä yhteiskunnallinen työnjako tekee joka tapauksessa ihmisistä vuorotellen toistensa avun tarvitsijoita. Avuntarpeen ilmaiseminen ei hävetä, jos voi itse määrätä, milloin tulee nähdyksi tarvitsevana ja säilyttää yksityisyytensä. Psykologisessa mielessäkään taantuma ei merkitse itsehallinnan kertakaikkista ja lopullista menetystä. Sennett puhuu riippuvuuksien realismin puolesta "luusereita" luokittelevaa ja "luuseriutta" olemuksellistavaa nykykulttuuria vastaan, joka tarjoaa potentiaalisille pudokkaille sirkushuviksi karsintakisoja parhaaseen katseluaikaan ja pudokkaiden tuntoihin tirkistelyä.

*

Erilaisen kunnioittamisen eetoksensa Sennett pohjaa D. W. Winnicottin kehityspsykologiaan, jossa edistytään toisen käyttämisestä toisen havaitsemiseen itsestä riippumattomaksi ja huolehtivan suhteen luomiseen siihen, jota on itsekkäästi tarvinnut. Toisin kuin vaikkapa postmodernin toiseuden kunnioittamisen ylipapiksi kohotettu Emmanuel Levinas Sennett lähtee kuitenkin siitä tosiasiaista, että ihmiset eivät voi

antautua toiseuden mysteerille vaan joutuvat asioimaan keskenään omien käsitystensä perustalta:

"Rajapyykkien välissä olevia kokemuksia on vaikeampi tulkita: pidättyväisyyttä, jonka taustalla on tarve kunnioittaa toista, omanarvontunnon ja muilta saadun arvostuksen välistä eroa, itsevarmuutta joka perustuu muiden vähättelyyn, yksilöllisen kunnioituksen ja ryhmämielipiteiden välistä eroa, yhteenkuuluvaisuuden tunnetta, joka perustuu 'harhakuvitelmaan' samankaltaisuudesta." (s. 58)

Adam Smithin mukaan sympatia pohjautuu oletukseen, että toinen ihminen jakaa saman kärsimyksen. Oman itsen projisointi toiseen on kommunikaation lähtökohta, mutta bionilaisten ryhmäpsykoanalyttikkojen tapaan Sennett vaatii, että projektiio muovautuu vuorovaikutuksen mukaan eikä palaa sellaisenaan sen paremmin haastattelijalle kuin sosiaalityöntekijälle. Pelkistetyt maailmankuvat ovat tarpeellinen proteesi, josta on luovuttava konkreettisten tarinoiden äärellä: solidaarisuuden on ulotuttava erilaisiin, jotta suhteemme maailmaan ei halvautuisi. Näin käy jaettaessa maailmaa "meihin" ja "niihin" paranoidis-skitsoidiseen tyyliin.

Sennett pyörii koko ajan sen modernin kysymyksen ympärillä, kuinka uskaltautua kontaktiin haavoittumatta ja haavoittamatta. Tällöin sitoutumuksissa syntyvä autonomia on edellytys toisen autonomian kunnioittamiselle eriarvoisuuden mutta myös erilaisuuden yhteiskunnassa.

Sosiaalityössä vaanivat loukut ovat alentuva myötätunto ja rakkaudeton byrokratia. Jotta almujen alentavuus voitettaisiin ja apu voisi jatkua myös auttajan palettua loppuun autettavien loputtomassa tarvitsevuudessa, sosialistit ja modernin hyvinvointivaltion ideoijat ovat pitäneet parhaana universaaleja oikeuksia ilman tarveharkintaa, nykyään ehkä kansalaispalkkaa.

Sennettin mukaan persoonallista suhdetta ei kuitenkaan voi kokonaan eliminoida auttamisestakaan, eikä se ole edes tavoiteltavaa. Sennettin oma kokemus sosiaalisen tukiasumisen alueelta ja sosiaalityöntekijöiden interventioista asukkaiden elämään kertoo byrokraattisista nöyryytyksistä, joissa asukkaiden oikeutta tilanteensa määrittelyyn loukattiin. Sosiaaliturvan tarvitsijat tuleva "paljastetuiksi" yrittäessään osoittaa täyttävänsä avuntarpeen persoonattomat kriteerit. Asiakas kykenee osallistumaan riippuvuutensa ehtojen neuvotteluun ja vaatii, että hänet otetaan vakavasti silloinkin,

kun hänen kokemusmaailmansa jää auttajalle vieraaksi.

*

Sennettin analyysi fordistisen byrokratian kehityksestä kevytrakenteiseksi ja lyhytjänteiseksi projekti- ja tiimityöksi jää kuvailevaksi. Taloushistoriaa hän ei tunne. Hän osuu silti oikeaan työpaikkakohtaisen muutoksen suhteen: hierarkian madaltaminen ei suinkaan poista vallankeskitystä vaan lisää päinvastoin valvontaa. Kun työntekijöistä otetaan irti enemmän pelotteleamalla jatkuvalla epävarmuudella, keskinäinen sitoutuminen romahtaa ja työntekijät sanoutuvat emotionaalisesti irti työpaikasta, joka ei vastaa luotettavasti sitoutumiseen sitoutumisella, niin kuin toisen maailmansodan jälkeisen kultakauden työnantajat.

Näennäinen ”yhteistyökyky” ei korvaa sitä

sitoutumista, jota ennen edustivat pitkän kokemuksensa turvin äänekkäimmät työntekijät. Yhteisöllisyyttä hehkutetaan juuri siksi, että oikeasti vallitsee epäluuloisuuden ja passiivisuuden ilmapiiri. Vapaaehtoistyö tai muu työelämän ulkopuolinen toiminta ei riitä korvaamaan sitä yleistettyä luottamusta, joka tekee mahdolliseksi yhteistoiminnan toisilleen tuntemattomien kesken yksityisyyttä loukkaamatta.

Sennett kertoo *Kunnioitus eriarvoisuuden maailmassa* -kirjassaan anekdoottimaista tapahtumahistoriaa, mutta sosiologin vanhuudenteoksen tiivistykseksi jää joukko käyttäytymistieteellisiä ja eettisiä toistuvuuksia asetettuina mielekkäisiin suhteisiin keskenään. Kepeältä näyttävä kirja palkitsee lukijansa sovellutuskelteisellä tiedolla ja oman ajattelun virikkeillä.

Kirjoittaja on historian professori Helsingin yliopistossa.